

Rasismista ja filosofiasta

Kuvitellaan henkilö, joka osoittaa selvää vihamielisyyttä maahanmuuttajia kohtaan. Kun häneltä kysytään syytä tälle epämiellyttävälle käytökselle, hän vastaa – olettaamme täysin vilpittömästi – että hän vain ei yksinkertaisesti pidä maahanmuuttajista.

Mitä tästä tilanteesta pitäisi ajatella? Onko tämä maahanmuuttajia inhoava henkilö rasisti? Filosofia tarjoaa monia välineitä näiden kysymysten tarkasteluun.

&&&

Filosofian näkökulmasta rasismi on monin tavoin kiinnostava ja vaikea käsite. Ensinnä, rasismi on laajalti arkielämässä käytössä oleva käsite, ja lähes kaikki suomen kielen käyttäjät tietävät jotain siitä, miten sanaa ”rasismi” käytetään oikein. Se, että toisinaan jotkin näistä puhujista ovat erimielisiä siitä, onko tietty tapaus – kuten edellä kuviteltu esimerkki – rasismia, antaa ymmärtää, että rasismi ainakin ymmärretään toisinaan eri tavoin.

Filosofian näkökulmasta on kuitenkin selvää, että siitä, että tavalliset kielenpuhujat ovat erimielisiä jonkin sanan tai käsitteen merkityksestä, ei seuraa, että itse sana tai käsite olisi monimerkityksinen tai muulla tavoin ongelmallinen. Voihan olla niin, että osa kielenpuhujista ei vain tiedä mistä puhuu, ja toiset tietävät paremmin.

Toisaalta myöskään arkiset erimielisyydet eivät ole filosofisesti kovinkaan mielenkiintoisia – ihmisten uskomukset, tarkoituksperät ja tunteet ovat niin monenkirjavia ja usein noille ihmisille itselleenkin epäselviä, ettei niistä ole helppoa saada kunnollista otetta.

Siksi filosofit usein pyrkivätkin mieluummin luomaan kuvitteellisen koeasetelman, jonka kaikkia muuttajia voidaan hallita. Koska koeasetelma on kokonaan oma luomuksemme, olemme vapaita määrittelemään jokaisen parametrin sellaiseksi, kuin haluamme. Tekemällä muutoksia yksittäisiin muuttajiin voimme selvittää loogisella täsmällisyydellä, mitä mistäkin muutoksesta seuraa.

Filosofian ajatuskokeet ovat itseasiassa idealisoituja tieteellisiä koeasetelmia, koska niissä jokaisen yksittäisen tutkittavan seikan muuntelu täysin hallitusti on mahdollista, toisin kuin empiirisen tieteen koeasetelmissa. Filosofinen analyysi ei tietystikään kilpaile luonnontieteiden kanssa, koska sen tulokset voivat olla vain käsitteellisiä, eli kertoa jotain siitä, miten me ajatteleme, tai ehkä pikemmin – miten meidän pitäisi ajatella.

&&&

Jatketaan siis alussa aloitetun ajatuskokeen kehittämistä. Koska kuvittelemamme henkilö ei pidä maahanmuuttajista, täytyy meidän täsmentää mitä tämä vastenmielisyys on, tai mistä se johtuu. Mielenfilosofian ja psykologian näkökulmasta voidaan erottaa kaksi erityyppistä syytä vihamielisyydelle (tai mille tahansa inhimilliselle toiminnalle).

Yhtäältä vihamielisyys voi kummuta uskomuksista, ja olla näin luonteeltaan tiedollista. Esimerkin tapauksessa kuvittelemamme henkilö ei pitäisi maahanmuuttajista siksi, että hänellä on jotain tiettyjä uskomuksia, jotka tekevät tämän negatiivisen asennoitumisen maahanmuuttajiin ryhmänä perustelluksi tai rationaaliseksi kyseisen henkilön omasta näkökulmasta katsottuna. Ehkä esimerkkinä henkilö uskoo maahanmuuttajien kuormittavan suomalaista yhteiskuntaa jollakin epäreilulla tavalla – maahanmuuttajatkin pääsevät nauttimaan suomalaisen hyvinvointiyhteiskunnan hedelmistä, vaikka tulevat sen piiriin ikään kuin ”kesken pelin”, mitä ikinä tämä tarkoittaakaan.

Tietoteoreettisesti tarkasteltuna tällaisessa tapauksessa paljon riippuu siitä, täsmälleen millaisia uskomukset ovat. Erityisesti uskomusten epätotuus on ominaisuus, joka tekee kaikki sille perustuvat muut asenteet tai näkemykset perusteettomaksi – epätotuudesta ei voi seurata mitään, joten parhaimmillaankin epätoteen uskemukseen nojaavat muut uskomukset ovat tosia vain sattumalta. Mutta kuten jo René Descartes huomautti, vahingossa tai sattumalta oikeaan osuminen ei tiedollisesta näkökulmasta ole tippaakaan arvokkaampaa kuin kokonaan väärässä oleminen. Näin siksi, että tiedon käsite edellyttää pelkän totuuden tavoittamisen lisäksi niiden perusteiden tuntemista, jotka tekevät näkemyksestä toden.

Tämä huomio on rasismin tapauksessa sikäli olennainen, että mikäli kuvittelemamme henkilö vain olettaa maahanmuuttajien olevan tavalla tai toisella ”haitaksi” suomalaiselle yhteiskunnalle kykenemättä esittämään kunnollisia perusteita – esimerkiksi oikeita todisteita tai tilastoja – näkemyksensä tueksi, ei hänen näkemyksensä ole erhettä parempi. Jos kuvittelemamme henkilö vaikkapa on omaksunut tuttavapiirinsä asenteen selvittämättä sen perusteita, voimme nimittää häntä hyvin perustein ennakkoluuloiseksi.

Kuten John Stuart Mill jo aikanaan totesi, jopa oikeat ja täysin todet näkemykset muuttuvat pelkäksi (tiedollisesti arvottomaksi) ennakkoluuloksi, jos niiden perusteet unohtuvat. Ennakkoluulohan on juuri sitä mitä sana kertoo: luulemista tai luulottelua ennen, siis ilman, parempaa tietoa asiasta.

&&&

Toinen syy, josta vihamielisyys maahanmuuttajia kohtaan voisi psykologian näkökulmasta kummuta, koskee tunteitamme ja halujamme. Perinteisesti on ajateltu, että uskomuksemme ja tunteemme ovat ainakin periaatteellisella tasolla toisistaan erillisiä: pelkkä uskomus ei esimerkiksi David Humen mukaan ollut riittävää sille, että ryhtyisimme tekoihin. Monet filosofit yhä tänä päivänä näkevät Humen osuneen oikeaan. Uskomusten lisäksi meidän täytyy haluta jotain. Tämän perinteisen näkemyksen puitteissa pelkästään siitä, että uskon minulla olevan jano ja että uskon hanasta tulevan veden sammuttavan janon, ei seuraisi sitä, että joisin vettä tuosta hanasta. Minun täytyy myös *haluta* janoni sammumista – ilman tämän haluamista minulla ei ole mitään syytä ryhtyä toimintaan.

Kuvitelkaamme nyt, että koehenkilömme kertoo, ettei hän usko mitään negatiivista maahanmuuttajista. Hän uskoo – sanokaamme taas täysin vilpittömästi – mistä tahansa maasta tulevien maahanmuuttajien olevan sinänsä ihan samanlaisia kuin kaikki muutkin. Mutta tästä täydellisestä negatiivisten uskomusten puutteesta huolimatta kyseinen henkilö sanoo inhoavansa maahanmuuttajia kokonaisvaltaisesti. Kuka tahansa Suomessa asuva henkilö, joka ei ole kuitenkaan syntynyt siellä, herättää hänessä hyvin voimakkaan negatiivisen tunnereaktion.

Meillä voi nyt olla suuri houkutus pitää tällaista tunnereaktiota järjettömänä. Meidän kannattaa kuitenkin miettiä asiaa vielä hieman lisää. Jos kuvitteellinen henkilömme vertaisi omaa tunnereaktiotaan siihen reaktioon, mitä sinihomejuuston haistaminen joissakuissa aiheuttaa, näkisimme heti tilanteen haastavuuden. On ihmisiä, joita sinihomejuuston näkeminen tai haistaminen kuvottaa, mutta emme varmaankaan pitäisi heitä irrationaalisina. Pelkkä tuon tunnereaktion kokeminen näyttää olevan riittävän hyvä syy hyväksyä se, ettemme tarjoa heille kyseistä herkkua emmekä yritä saada heitä muuttamaan mieltään – olisi suorastaan epäkunnioittavaa alkaa vaatia heitä arvostamaan sinihomejuustoa vain siksi, että me itse pidämme sinihomejuustoa herkullisena.

Lentävä lause ”makuasioista ei voi kiistellä” kätkeekin sisäänsä syvemmän viisauden. Koska tuntemuksemme ovat pikemmin jotain, *joka tapahtuu meille*, kuin jotain, *mitä itse teemme*, on tuntemusten tuomitseminen ongelmallista. Samalla tavalla kuin sinihomejuustoa yökkäävä henkilökään ei näytä päättävän omaa kokemustaan, ei kuvittelemamme henkilö itse valitse tuntea

sillä tavalla kuin tuntee. Tunteet ovat reaktiivisia tiloja, jotka ovat pääasiassa oman vaikutusvaltamme ulkopuolella.

&&&

Äsken kuviteltu tilanne on perinteisen moraalifilosofian näkökulmasta mielenkiintoinen. Tapaamme ajatella, että se, mistä olemme moraalisesti vastuullisia, on jotakin, jonka itse valitsemme tai johon meillä on vaikutusvaltaa. Esimerkiksi ilmaukset ”syyllisyys” ja ”syyttömyys” kirjaimellisesti viittaavat eroon, joka vallitsee sen välillä, onko aiheuttanut jotakin vai ollut osaton sen aiheutumiseen – siis, onko kyseinen henkilö (osa)syy tapahtuman aiheutumiseen vai ei. Jos hyväksymme sen, että emme ole vastuussa tunnereaktioista sinänsä, joita asiat meissä aiheuttavat, meidän pitää ilmeisesti hyväksyä myös se, ettei maahanmuuttajia tunnetasolla inhoava henkilö ole vastuullinen omasta asenteestaan, emmekä voi näin ollen vaatia häntä muuttamaan sitä.

Tilanne ei kuitenkaan ole näin yksinkertainen. Ensinnä on huomattava, että vaikka vapauttaisimme kuvitteellisen henkilömme vastuusta koskien tunnereaktioitaan, ei tästä seuraisi sitä, ettemme voisi pitää häntä vastuullisena teoista, joihin hän mahdollisesti ryhtyy tuntemuksensa perusteella. Perinteinen analyysi vastuullisuudesta edellyttää, että jokainen on vastuussa vapaasti tekemistään teoista, joten tunnereaktiot sinänsä eivät ole niin olennaisia. Olennaista on pikemmin se, miten henkilö päättää suhtautua omiin tuntemuksiinsa.

Sikäli kuin tuntemuksemme johtavat helposti ongelmallisiin tekoihin tai käytökseen, on meillä hyvät perusteet etsiä keinoja hillitä impulssejamme ja pyrkiä muuttamaan omia tunnereaktioitamme. Jos esimerkiksi sinihomejuustoinhosta kärsivä henkilö tulisi siihen tulokseen, että hänen inhonsa on irrationaalista tai muuten ongelmallista, olisi hänen perusteltua pyrkiä etsiä keinoja, joilla voisi lieventää omaa tunnereaktiotaan. Altistus hallittuina annoksina voisi tuottaa lievitystä tunnereaktion voimakkuuteen, esimerkiksi.

Toisaalta on huomattava, että sinihomejuuston inhoaja ja maahanmuuttajia inhoava henkilö eivät ole täysin verrattavissa. Sinihomejuusto on yksi yhtenäinen luokka, johon kuuluvat asiat – siis kaikki sinihomejuustot – jakavat joitakin piirteitä, joiden perusteella ne eroavat muista vastaavista asioista. Vaikka kaikki sinihomejuusto on juustoa, ei kaikki juusto ole sinihomejuustoa – vain sellainen juusto, jossa todella on tiettyä homekasvustoa, joka antaa sille sinihomejuustolle tyypillisen värin, on sinihomejuustoa. Näiden jaettujen piirteiden vuoksi sinihomejuustot paitsi näyttävät, myös tuoksuvat ja maistuvat enemmän tai vähemmän toistensa kaltaisilta.

Maahanmuuttajat eivät näytä olevan lainkaan tällainen yhdenmukainen luokka, vaan pikemmin abstrakti juridinen luokka – ihmiset, jotka asuvat Suomessa, mutta eivät ole syntyneet siellä. Tämän juridisen statuksen lisäksi on vaikea keksiä ominaisuuksia, jotka erottaisivat maahanmuuttajia suomalaisista. Suomalaisten vastaava juridinen luokka on hyvin monimuotoinen, eikä ulkoisten piirteiden tai sisäisten ominaisuuksien – kuten geenien – perusteella ole mahdollista erottaa maahanmuuttajia ja suomalaisia.

Itseasiassa nykytiedon valossa tämä sama ongelma koskee lähes kaikkia rasismiin jollain tavalla liittyviä luokitteluita, kuten rotuja, etnisyyksiä ja kulttuureita. Nämä luokittelut ovat niin laveita ja epämääräisiä, etteivät ne rajaa maailmasta mitään todellisuudessa tarkkarajaista ryhmää. Esimerkiksi ”roduiksi” ajatelluilla ihmisryhmillä ei ole mitään sellaista biologista ominaisuutta, joka tieteellisesti kelvollisella tavalla todella erottaisi tuollaiset ryhmät toisistaan. Samalla tavalla ”samaa kulttuuriin” kuuluminen ei takaa, että tarkoitetut henkilöt ajattelisivat tai käyttäytyisivät samalla tavalla.

Rasismiksi kutsuttu asennoituminen näyttääkin merkittävältä osin muodostuvan siitä, että ihmislajin todellinen monimuotoisuus yritetään tyypistää aivan liian suoraviivaisesti lokeroihin todellisuutta vastaamattomalla tavalla.

&&&

Jos kuvitteellinen henkilömme nyt kuitenkin inttäisi, että suomalaisuus on jotain muuta kuin pelkkä abstrakti, sopimuksenvarainen juridinen luokka, olisi hänellä selvästi joitakin uskomuksia suomalaisuudesta. Hän uskoisi suomalaisuuden olevan jotakin enemmän kuin pelkkä lakitekninen asia. Aiemmin käsitellyn perusteella hänen pitäisi voida esittää riittävät perustelut näkemykselleen.

Jos hän ei kykene perustelevaan omaan näkemystään, vaan esimerkiksi on vain omaksunut näkemyksiä muilta selvittämättä niiden perusteita, on hän selvästikin vain ennakkoluuloinen. Jos hän taas ajattelee omien maahanmuuttajia tai suomalaisia koskevien tuntemustensa (tiedon ja perusteluiden sijaan) riittävän perusteluksi erottelulle suomalaisten ja maahanmuuttajien välillä, voimme hyvin perustein vähintään edellyttää pidättäytyvän toimimisesta näkemyksensä perusteella, tai jopa etsivän apua oman tunnereaktionsa muuttamiseen, koska se johtaa selvästikin perusteettomaan näkemykseen. Mehän oletimme, että henkilömme ei kyennyt esittämään hyväksyttäviä perusteluita, vaan päätyi vetoamaan omiin kokemuksiinsa.

&&&

Vakiintunut käsitys käytännöllisessä etiikassa sekä myös juridiikassa on, että erityisesti silloin, kun näkemys tai toiminta on omiaan aiheuttamaan haittaa muille, se pitää pystyä oikeuttamaan tavallista paremmin. Jos jokin toiminta sisältää riskejä myös muille kuin toimijalle itselleen, ei toimija ole samalla tapaa itse valitsemaan toimintaansa, kuin hän olisi, jos noita riskejä ei olisi. Voimme esimerkiksi ajatella, että toisten tasa-arvoisia mahdollisuuksia hyvinvointiin tai turvalliseen elinympäristöön mahdollisesti vaarantavien näkemysten ja tekojen tapauksessa meidän on perusteltua vaatia suurempaa varovaisuutta niiden esittämiseltä ja tekemiseltä kuin sellaisten tapauksessa, joissa mahdollinen haitta on vähäisempi tai olematon.

Sikäli kuin kuvitteellisen henkilömme maahanmuuttajiin kohdistamat tunteet tai uskomukset ovat omiaan aiheuttamaan näille tai koko yhteiskunnalle haittaa tai jonkin arvon (so. arvokkaaksi katsotun asian tai ominaisuuden) heikentymistä, meillä on hyvät perusteet edellyttää henkilöämme pidättäytymään omien näkemystensä julkituomisesta ja erityisesti niiden perusteella toimimisesta. Esimerkiksi tasa-arvon, yleisen turvallisuuden tunteen tai jaetun ympäristön miellyttävyyden heikkeneminen voisivat kaikki olla hyviä perusteita vaatia tätä. Inhon tai vihan julkisen ilmaisemisen tyypillisesti koetaan aiheuttavan näitä.

Esimerkiksi vihapuheeseen perehtynyt oikeusfilosofi Jeremy Waldron on huomauttanut, että sananvapauden käyttäminen tavalla, joka heikentää joidenkin perusturvallisuutta on lähtökohtaisesti ristiriitaista sananvapaudelle itselleen tarjottujen perusteluiden kanssa. Sananvapaus on olennaista erityisesti yhteiskunnallisen tasa-arvon näkökulmasta, ja koska vihapuhe heikentää toisten mahdollisuutta käyttää tätä vapautta esimerkiksi pelottelun ja uhkailun keinoin, on ristiriitaista väittää, että sananvapaus koskisi myös muiden perusturvallisuutta loukkaavaa puhetta. Koska yhteiskuntamme tavoittelee tasa-arvoisuutta, eikä mikään yhteiskunta, joka sallii vähemmistöjen loukkaamisen tai näiden elinolosuhteiden muunlaisen heikentämisen, voi todella olla tasa-arvoinen, on meillä perusteet myös rajoittaa kuvitteellisen henkilömme mahdollisuutta ilmaista muihin kohdistuvia negatiivisia näkemyksiä julkisesti.

Jani Sinokki

Helsingin yliopisto

13.10.2020